

Jaroslav Toman

Normalizace v dětské literatuře sedmdesátých let a její specifika

Normalizace české společnosti po vojenské intervenci Varšavské smlouvy v srpnu 1968, namířená proti výsledkům reformního hnutí Pražského jara, byla definitivně utvrzena nástupem husákovského partajního vedení v dubnu 1969. V politickém životě se projevila zejména stranickými čistkami a postupnou likvidací všech institucionálních struktur předchozího režimu a vyvrcholila přijetím neblaze proslulé dogmatické doktríny Poučení z krizového vývoje ve straně a společnosti po XIII. sjezdu KSČ v prosinci 1970.

Nová kulturní politika mocenského establishmentu spjatá s bezprecedentními represáliemi proti tzv. představitelům a exponentům pravice citelně zasáhla i celou oblast tehdejšího, slibně se rozvíjejícího národního písemnictví.

Nejprve byla ochromena činnost nejvýznamnějších literárních periodik, které se v té době staly svobodnou tribunou pluralitního kritického myšlení o literatuře i politice. Po přechodném fungování relativně nezávislé národní spisovatelské organizace, v jejímž čele stanul Jaroslav Seifert, se na jaře 1972 sešel ustavující sjezd nového, již znormalizovaného a početně značně zredukovaného Svazu českých spisovatelů, jehož koryfejem byl zvolen zavilý politický a literární normalizátor Jan Kozák. Na základě směrnic a likvidačních seznamů vypracovaných „obrozeným“ Ministerstvem kultury docházelo od října 1970 také k nekompromisnímu vyřazování literárních děl napsaných autory, kteří se vůči normalizačnímu režimu prohršeli svými nekomfortními názory a skutky nebo angažovanou účastí v reformním hnutí. Jejich knihy byly postupně stahovány z výroby, distribuční sítě i knihoven a ukládány do tzv. zvláštních knižních fondů.

V důsledku těchto drastických administrativních zásahů se obvyklé publikační možnosti většiny našich spisovatelů ve znormalizovaných nakladatelstvích výrazně zmenšily anebo přestaly existovat vůbec. Jako sebezáchovná reakce na tuto anomální situaci začaly působit, vedle oficiálních vydavatelských institucí, paralelní struktury, vesměs zahrnující hodnotové gros naší nezávislé moderní slovesně umělecké tvorby.

V domácích podmínkách se záhy utvářely samizdatové edice (Petlice, Kvart, Expedice aj.), v zahraničí vznikaly exilové časopisy a nakladatelství (Listy v Římě, Index v Kolíně nad Rýnem, Sixty-Eight Publishers v Torontu, Konfrontace v Curychu, Poezie mimo domov v Mnichově ad.). Tak se v průběhu sedmdesátých let česká literatura násilně rozštěpila do tří vzájemně izolovaných proudů (příznačně nazvaných ghetta), ubírajících se vlastním imanentním vývojem: na literaturu oficiální, samizdatovou a exilovou.

Všechna tato dnes již dostatečně známá a obecně uznávaná fakta¹ připomínáme hlavně proto,

¹ Podrobněji viz: Brabec, J. a kol.: Slovník zakázaných autorů 1948–1980. Praha 1991; Čulík, J.: Knihy za ohradou. Česká literatura v exilových nakladatelstvích 1971–1989. Praha 1991; Haman, A.: Česká literatura po roce 1945 z ptačí perspektivy. Praha 1990; Holý, J. a kol.: Český Parnas. Literatura 1970–1990. Praha 1993; Hořec, J.: Doba ortelů. Brno 1992; Chvatík, K.: Pohledy na českou literaturu z ptačí perspektivy. Praha 1991; Katalog k Výstavě nezávislé literatury v samizdatu a exilu v letech 1948–1989 (sestavila R. Hamanová). Praha 1992; Kol. autorů: Panorama české literatury (Literární dějiny od

že byla rozhodujícími determinantami tehdejšího stavu i vývojových proměn a tendencí nejen literatury psané pro dospělé, nýbrž i slovesné tvorby pro děti a mládež. O integraci obou literárních větví se vědomě postarali sami tvůrci literatury národní, neboť adresovali díla jak čtenářům dospělým, tak dětským.

Literatura určená dětem a mládeži má ovšem svá specifika daná její intencionální zaměřeností na nedospělého recipienta. Autoři jsou nuceni respektovat jeho věkové psychosociální zvláštnosti a předpoklady, mentální, literární a jazykovou kompetenci, čtenářské motivace, potřeby a zájmy. Zřetel k tomuto dětskému aspektu se pak promítl i do jistého diferencovaného postavení obou literatur v normalizačním procesu sedmdesátých let.

Nejmarkantněji se tato odlišnost projevila v tom, že naše literatura celonárodní byla normalizací postížena nepoměrně více než literatura pro děti a mládež, ale na rozdíl od ní si dokázala vytvořit rovnocennou náhradu v pokračující a rozvíjející se tvorbě samizdatové a zahraniční. Paralelní nezávislá knižní produkce dokonce představovala dominantní a umělecky nejkvalitnější složku tehdejšího českého slovesného umění orientovaného na dospělé čtenáře, zatímco v dětské literatuře zaujal vůdčí pozici mocný, bohatě rozvrstvený proud standardní tvorby vydávané oficiálně. Ineditní a především exilová literární produkce tu měla jen zastoupení okrajové.

Největší procento tabuizovaných autorů literatury pro děti a mládež sedmdesátých let se rekrutovalo z tzv. literátů zamlčovaných, příslušníků střední generace, kteří vstupovali do této literatury převážně v šedesátých letech a kteří tehdy zároveň znamenali nosnou linii jejího uměleckého rozvoje. Třebaže psali spíše pro dospělé, jejich tvorba byla rovněž neodmyslitelně spjata s literaturou dětskou. Tyto tvůrčí individuality byly také normalizačními represemi postiženy nejvíce. Oficiální nakladatelství literatury pro děti a mládež jim vracela nebo odmítala rukopisy, rušila s nimi již uzavřené smlouvy na nové knihy, sazby jejich hotových děl připravených k vydání byly rozmetávány, všechny jejich dříve vydané tituly byly postupně staženy z knihoven a knižních prodejen a nesměly být reeditovány, byl mnohé z nich již představovaly „zlatý fond“ moderní dětské literatury. Nadlouho měla vymizet z povědomí dětských čtenářů jména Ludvík Aškenazy, Ladislav Dvorský, Hermína Franková, Vítězslav Kocourek, Vlastimil Maršíček, Jan Procházka, Ludvík Středa, Ivo Štuka, Jaroslav Tichý, Jan Trefulka, Jan Vladislav aj.²

Proti těmto represím se někteří z postižených autorů bránili tím, že uveřejňovali svá díla v oficiálních nakladatelstvích pod různými pseudonymy (Vítězslav Kocourek jako Drápal, Hlouček, Hulák, Novák; Jana Štroblová jako Vaculín; apod.) anebo s pomocí tzv. pokrývačů, kteří jim propůjčovali vlastní jména (např. Miloš Nesvadba Ladislavu Dvorskému, Josef Vinař a Jarmila Černíková - Drobná Hermíně Frankové). Jiní tvůrci zase mohli své knížky pro děti publikovat prostřednictvím domácích nakladatelských institucí v zahraničí, ale v tuzemsku jim nesměly vycházet (Zuzana Nováková, Zdeněk Karel Slabý, Jan Vladislav aj.), jindy se jejich tvorba prezentovala dětskému čtenářskému publiku jako anonymní (Ivo Štuka, Jaroslav Tichý ad.). Normalizátoři byli ochotni tolerovat zakázaným autorům dětských knih pouze sporadické adaptace a překlady cizojazyčných látek a textů, eventuálně drobné příspěvky v dětských časopisech, leporela, loutkové hry, filmové a televizní scénáře, často bez uvedení jejich jmen (Dvorský, Havel, Středa, Štroblová, Tichý). V ojedinělých případech se anachronicky oživovala obludná atmosféra

počátku do současnosti). Olomouc 1994; Kožmín, Z.; Trávníček, J.: Česká poezie od 40. let do současnosti. Brno 1994; Machala, L. a kol.: Česká a slovenská literatura v exilu a samizdatu. Olomouc 1991; Měšťan, A.: Česká literatura 1785–1985. Toronto 1987; Perstická, D.: Ludvík Aškenazy a ti druzí. Informace o umlčované a zamlčované literatuře. Brno 1990; Pistorius, V.: Stárnoucí literatura (Česká literatura 1969–1989). Praha 1991.

² Z mnoha tehdy zakázaných autorů dětských knih jmenujeme především ty, kteří byli v domácím prostředí represemi normalizačního režimu 70. let postiženi nejdůsledněji (výjimku tvoří pouze L. Aškenazy).

padesátých let (publikačním zákazem byla opět postižena dětská tvorba Ivana Blatného nebo Zuzany Novákové, rozené Renčové). Přitom všem nezřídka docházelo ke kuriózním a absurdním situacím, připomínajícím orwellovské vize³

Hermína Franková měla, jak sama vzpomíná, schizofrenní pocity, když si v literární kritice svých děl pro mládež přečetla, že „Hermína Franková a Josef Vinař se jinými prostředky blíží ke stejnému cíli“. Půvabná knížka Zdeňka Karla Slabého a Dagmar Lhotové *Pohádky pro 365 dní v roce* sice vyšla prostřednictvím podniku zahraničního obchodu Artia v Německé spolkové republice, Anglii, Francii, Španělsku, Holandsku, Švédsku a USA, dětským čtenářům doma však zůstala vědomě utajena. Podobnou zkušenost získal i Jan Vladislav jako autor kultivovaných převyprávění světových pohádek.

Z žánrů dětské četby sedmdesátých let byla normalizací snad nejcitelněji devastována moderní poezie a autorská pohádka nonsensového typu, ale bylo umlčeno i několik vynikajících tvůrců novelistické prózy s dětským hrdinou a uměleckonaučné prózy pro pubescenty.

K více či méně zamlčovaným autorům poezie pro děti ze šedesátých let osobitě inovujícím kainerovsko-krieblovskou poetiku básnické tvorby náleželi v sedmdesátých letech především Ladislav Dvořák, Jiří Havel, Ivo Štuka, Jiří Brukner a Pavel Šrut, ale i Jiří Kolář, Josef Hiršal a Bohumila Grögerová, na Hrubínovu veršovanou epiku novátorsky navazující Karel Šiktanc a výjimečný tvůrce věkově univerzální poezie Jaroslav Seifert. Z dalších prohibitivních autorů je možno ještě uvést Antonína Brouska, Janu Štroblovou a Zdeňka Heřmana, editory originálních antologií veršů pro mládež.

Ze zamlčovaných, povýtce renomovaných autorů typově rozrůzněné nonsensové pohádky šedesátých let je třeba jmenovat zvláště jejího spoluzakladatele Ludvíka Aškenazyho, dále Zdeňka Karla Slabého, Otta Šafránka a Hermínu Frankovou. K nim se pak rovnocenně řadí svými ojedinělými pohádkovými artefakty Lumír Čivrný, Ladislav Dvorský, Jiří Gruša, Alexandr Kliment, Ivan Klíma a Jan Trefulka, stylově osobitý a jedinečný tvůrce pohádkově rytmizované prózy, inspirované slovesnou lidovou tradicí, Karel Šiktanc, originální vypravěči netradičních pohádkových veršovaných příběhů Oldřich Mikulášek a Jan Werich, ale i tvůrci umělecky svěbytných pohádek a klasických látek cizí provenience Jan Vladislav, Vladislav Stanovský, Jaroslav Tichý, Josef Hiršal a Jiří Kolář.

* Také příběhová próza z dětského života, próza s dívčí hrdinkou a chlapecká dobrodružná beletrie byly v sedmdesátých letech značně ochuzeny záměrným opomíjením myšlenkově a umělecky objevných děl Ludvíka Aškenazyho, Ladislava Dvorského, Jana Procházky, Oty Šafránka, Hermíny Frankové i Jaroslava Foglara.

Není divu, že celkový obraz dětské literatury šedesátých (a částečně druhé poloviny padesátých let), zachycený normalizační optikou let sedmdesátých, se jevil jako deformovaný. Zkreslenými ideologickými kritérii selektivně poměrují tuto literární tvorbu i autoři stěžejní pramenné publikace *Kontury české literatury pro děti a mládež* z roku 1979.⁴ V podstatě tytéž *Kontury*, byť ve zhuštěném vývojovém přehledu, vycházely na pokračování v teoretické revui o dětské literatuře *Zlatém máji* během roku 1968.⁵ Je zajímavé a poučné obě verze konfrontovat.

3 Např. Z. Novákové-Renčové, písčící dětské knihy pod svým dívčím jménem, bylo roku 1970 publikování znemožněno. Povolení její další tvorby bylo vázáno na podmínku, že bude knihy nadále tisknout jen pod svým jménem občanským. Normalizátorům totiž vadilo jméno jejího už rehabilitovaného otce V. Renče, který byl v politických procesech 50. let odsouzen k dlouholetému vězení.

4 Viz: Chaloupka, O. – Voráček, J.: *Kontury české literatury pro děti a mládež* (Od začátku 19. století po současnost). Praha 1979. Druhé, rozšířené vydání vyšlo 1984.

5 Srov. Voráček, J. – Chaloupka, O.: *Kontury české literatury pro děti a mládež* (Rozpory hodnot, 50. a 60. léta), *Zlatý máj* 1968, s. 401–408.

Tak v *Konturách* z konce šedesátých let se ještě můžeme dočíst, že v poezii pro děti rozšiřuje její typový rejstřík také Lumír Čivrný, že do její poetiky ojediněle, leč pronikavě zasahují Josef Brukner, Karel Kapoun, Oldřich Kryštofek, Oldřich Mikulášek, Karel Šiktanc a především Jaroslav Seifert. Autoři přiznávají hodnotu rovněž poezii Dvořákové a Šrutové a novátorskou roli při stírání tradičních rozdíků mezi básnickým a prozaickým útvarem přičítají Josefu Hiršalovi a Jiřímu Kolářovi.

Jako významný přínos žánru nonsensové pohádky se tu jeví tvorba Zdeňka Karla Slabého, v oblasti převyprávěných pohádek cizích národů je nejvíce ceněn dvoudílný *Strom pohádek* Jana Vladislava a Vladislava Stanovského, za umělecky originální jsou označeny psychologická novela s adolescentní protagonistkou Hermíny Frankové *Blázni a Pythagoras* a „filmová“ novela s válečnou tematikou a chlapeckým hrdinou Jana Procházky *Ať žije republika!*

Stačí zalistovat jmenným rejstříkem *Kontur* ze sklonku sedmdesátých let, abychom zjistili, jak radikální byl posun normalizačních hodnotících kritérií. Uvedení autoři jakoby neexistovali...

Slovník *Čeští spisovatelé literatury pro děti a mládež*, vydaný roku 1985, tento pokřivený obraz ještě zvýraznil. Z padesátky zamlčovaných tvůrců dětské knihy padesátých a šedesátých let byl vzat na milost pouze jediný – Jaroslav Seifert, jehož genia již nebylo možné ignorovat.⁶ Řada zakázaných autorů píšících také pro děti však nemínila rezignovat na tuto tvorbu ani v normalizačním období sedmdesátých let. Buď v ní pokračovali i po svém nuceném odchodu do exilu a publikovali česky i cizojazyčně v nově vzniklých exilových a jiných nezávislých nakladatelstvích v zahraničí, anebo – v mnohem menší míře – vydávali svá díla pro děti a mládež ineditně, v domácích samizdatových edicích.

Mezi exulanty – tvůrci dětské literatury vynikl zvláště Ludvík Aškenazy, emigrující do Německé spolkové republiky už v srpnu 1968. V exilu mu začaly vycházet převážně knihy určené dětem, za něž získal několik německých a rakouských literárních cen: *Der Tiger mit dem gelben Tank* (1972), *Dackel auf Reisen* (1974), *Holly, die Schiffskatze* (1978), *Weihnachtspost für Jacob* (1979) aj. Jimi se už začlenil do kontextu německy psané literatury pro děti a mládež.

S druhou emigrační vlnou, po zesílených represích normalizačního režimu proti signatářům a sympatizantům Charty 77, odešli do ciziny i Jan Vladislav a Jiří Kolář, jejichž tvorba pro děti se tak bohužel uzavřela. Na Aškenazyho exulantskou „tradici“ však úspěšně navázala koncem osmdesátých let Iva Procházková, která za svůj román *Die Zeit der geheimen Wünsche* z roku 1988 byla ve Spolkové republice právem oceněna prestižní Deutscher Jugendbuchpreis. Česky vyšla tato pozoruhodná kniha v roce 1992 pod názvem *Čas tajných přání*.

Publikační možnosti v zahraničních svobodných nakladatelstvích však nacházeli v průběhu sedmdesátých let pro své dětské knížky i ti prohibitní autoři, kteří zůstali doma.

Již roku 1968 vyšla Janu Procházkovi v Německé spolkové republice jeho výtečná próza *Ať žije republika* (*Es lebe die Republik*), později pak jeho dvě „dívčí“ novely *Jitka* (1972) a *Milena spielt nicht mit* (1973) a próza *Sankt Nicolas geht durch die Stadt* (1978), vydaná pouze v německé verzi.⁷ Dětská travestie palubní knihy *Tajný lodní deník* od Ladislava Dvorského, oceněná v šedesátých letech v evropské soutěži dětské knihy v Itálii a nejkrásnější publikace roku 1968, o dva roky později zařazená mezi „libri prohibiti“, byla vřele přijata dětskými čtenáři ve Švýcar-

6 Proto hodnotí výrok uvedený na záložce tohoto svazku: „Rukopis je zaměřen na postižení uměleckých hodnot předních tvůrců literatury pro děti a mládež, kteří podstatnou měrou přispěli k jejímu vývoji od klasického dědictví až k současnosti.“ se nám musí nutně jevit jako nepravdivý a matoucí. Srov. Chaloupka, O. a kol.: *Čeští spisovatelé pro děti a mládež*. Praha 1985.

7 Podrobněji viz Vařejková, V.: *Podivný exil Jana Procházky*. In: *Literatura pro děti a mládež v samizdatu a exilu* (sborník). Brno 1993, s. 22–24.

sku, zkrácená verze autorovy *Tunelácké pohádky* se stala v sedmdesátých letech čítankovou četbou na školách v Německé spolkové republice. Ivan Klíma vydává v němčině a posléze ve švédštině upravený rukopis své nevšední prózy *Markétin zvěřinec*, jež v našich oficiálních nakladatelstvích roku 1972 už nemohla vyjít. Alexandr Kliment publikuje povídku *Moni und ihre Freunde* v Curychu (1977), Jaroslav Tichý úspěšně uvádí svého *Kubu Podšívku* na holandský knižní trh (1978). V roce 1978 vyšla v Mnichově neobvyklá antologie sestavená Ivanem Klímou, jež byla u nás po listopadu 1989 publikována pod názvem *Uzel pohádek*. Elitní společenství zakázaných tvůrců se v tomto souboru představilo jak pohádkami klasického typu (Alexandr Kliment, Zdeněk Pochop, Karol Sidon, Jan Skácel, Jan Vladislav), tak i odvážnými autorskými inovacemi a aktualizacemi (Václav Havel, Ivan Klíma, Pavel Kohout, Jan Trefulka, Ludvík Vaculík a Jan Werich).

Se samizdatovou tvorbou pro děti, převážně pohádkovou, byla v sedmdesátých letech spjata zejména edice Petlice. Např. Ladislav Dvořák v ní vydal knížku *O pejskovi, který se hledá* (1976), Alexandru Klimentovi tu vyšel soubor *Modré pohádky* (1976). Jeho oficiální verze má v roce 1995. Knižní produkce zasvěcená dětem a mládeži vycházela ve druhé půli osmdesátých let i sporadicky v samizdatových edicích *Popelnice* a *JUST*. Byla orientována především na tvorbu undergroundovou, nevyrovnané umělecké kvality, a k jejím nejvýraznějším osobnostem patřili Ivan Martin Jirous, zvaný Magor, a Egon Bondy.

Velká většina děl české exilové a samizdatové literatury pro děti a mládež, vznikajících v normalizačním období, byla u nás oficiálně vydána v devadesátých letech, již v příznivém společensko-politickém a kulturním klimatu. Největší dluh mají dnešní nakladatelství dětské literatury vůči tvorbě zamlčovaných autorů šedesátých, respektive padesátých let. Jejich knihy se totiž v důsledku normalizace postupně vytrácely z knižního trhu, učebních osnov, čítanek i mimočítankové žákovské četby a z povědomí dětských čtenářů. Dospěly celé generace tehdejších dětí, které se k těmto knížkám určeným pouze vymezenému věku už nikdy nevrátily. Toto literární barbarství normalizačního režimu žel již nelze odčinit.

Před naší současnou teorií, historií a kritikou literatury pro děti a mládež tedy vyvstává nemalý úkol: objektivně analyzovat a posoudit, za prioritního uplatnění uměleckých kritérií, její tvorbu zamlčovanou, ineditní a exilovou, rovnocenně ji začlenit do diachronního a synchronního kontextu dětské literatury oficiální a v integrovaném celku slovesné tvorby pro děti a mládež jí vyhradit odpovídající místo.⁸

O překotnosti normalizačního procesu v dětské literatuře sedmdesátých let vydává markantní svědectví i její teoretický časopis *Zlatý máj*. Ve svém červnovém čísle roku 1972 uveřejnil výňatky ze zásadních projevů přednesených na ustavujícím sjezdu nového Svazu československých spisovatelů. Představil se tu stranický ideolog Jan Fojtík a poté předseda Svazu Jan Kozák, znovu násilně zavádějící do české literatury ideologizaci, nesmiřitelný třídní zápas a „jedině správnou a závaznou“ tvůrčí metodu – socialistický realismus. V periodiku tehdy vyšly i krotké diskusní příspěvky autorů dětských knih Bohumila Říhy, Vladimíra Pazourka a literárního teoretika Václava Stejskala. O literatuře pro děti a mládež se v nich vlastně nehovořilo. Ale v záhlaví tohoto časopisu se už neobjevila jména kmenových členů redakce Jana Červenky, Zdeňka Heřmana, Jindřicha Hilčera, Vladislava Stanovského, Jaroslava Tichého a dalších, list musel opustit i jeho bývalý šéfredaktor Zdeněk Karel Slabý.⁹

⁸ První pokusy o souhrnné objektivní, ideologicky nezatížené zhodnocení prohibitivních autorů a děl české literatury pro děti a mládež znamenaly studie S. Urbanové a J. Tomana. Viz např.: Urbanová, S.: *Literatura pro děti v samizdatu a exilu*. In: *Literatura pro děti a mládež v samizdatu a exilu* (sborník). Brno 1993, s. 4–14; Toman, J.: *Zamlčovaní autoři dětské literatury* 60. let. Zpravodaj Ústavu literatury pro mládež Pdf MU v Brně 1993, č. 3 a č. 4; 1994, č. 1 a č. 2.